

RATNI UČINCI NA PROMJENE U BROJU STANOVNIKA BOSNE I HERCEGOVINE I HRVATSKE 1991. – 1998.

Ante F. MARKOTIĆ
Ekonomski fakultet, Mostar

UDK: 314.18(497.6)"1991/1998"
314.18(497.5)"1991/1998"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 10. 5. 1999.

Na temelju dostupnih izvora te vlastitih procjena, autor u ovom članku raspravlja o utjecaju rata (1991. – 1995.) na demografske promjene u Bosni i Hercegovini 1991. – 1998. godine. Pri tome se posebno analizira (demografska) sudbina Hrvata i daje procjena o veličini "izbjegličkog prinosa" na kretanje ukupnog broja stanovnika Hrvatske.

UVOD

U normalnim uvjetima društvenog razvoja demografske promjene su uglavnom rezultat prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva. Kada je riječ o demografskim procesima na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, u njima dodano valja zamijetiti dosta jasne tragove destabilizirajućih sastavnica ne samo vlastitoga ranijeg razvitka nego i onoga u neposrednom okružju. Stoga nije pretjerano reći kako je doista teško oivičiti razdoblje tzv. normalnog razvitka stanovništva na ovom području. Uz to, "demografski razvitak Bosne i Hercegovine" valja razumijevati kao agregat analitički relevantnih sastavnica različitih demografskih putanja triju naroda koji u njoj žive, i doratnih i posebice ratnih (1991. – 1995.) i aktualnih.

Povezanost demografskog razvitka Hrvatske i Bosne i Hercegovine naglašena je i neprekinuta. Međutim, (agresivni) rat kao ekstremno destabilizirajući čimbenik ukupnog društvenog (dakle, i demografskog) razvitka "zaljuljao" je golemu masu pučanstva u Hrvatskoj i Bosni Hercegovini (ali, i ostalim južnoslavenskim zemljama) i time najvjerojatnije označio sasvim novu i bitno drukčiju etapu demografskog razvitka obiju zemalja. Iako su temeljni podaci za ovaj prikaz nedostatni obujmom i pouzdanošću, ipak mogu poduprijeti takvu pretpostavku.

DEMO-BILANCA BIH DO 1991. GODINE

Razdoblje do 1991. godine

Bosna i Hercegovina je prema popisu pučanstva 1991. imala 4.365.009 stanovnika.¹ U tom broju oslikava se vidljivo usporjenje porasta desetljećima demografski najdinamičnije republike u bivšoj Jugoslaviji. Rezultat je to opadajućeg nataliteta i prirodnog prirasta te naglašeno negativne migracijske bilance (tablica 1.). Za samo dvadesetak godina prirodni prirast je smanjen s 57.779 (1971.) na 34.019 (1991.), dok je u isto vrijeme negativni saldo migracija relativno porastao (sl. 1.).

Zbog činjenice bitnih razlika u demografskim promjenama i tendencijama kod Hrvata, Muslimana i Srba, svi parametri demografskog razvitka Bosne i Hercegovine bez njihove nacionalne identifikacije imaju zapravo teorijsku vrijednost. Međutim, za većinu tih parametara nisu prikupljeni odgovarajući službeni podaci, pa ih je u većini moguće tek naslućivati preko nekih sintetičkih pokazatelja. U iskazanoj biodinamičkoj putanji Bosne i Hercegovine sudjelovala je biološka svježina Muslimana, depopulacija najemigrantskih Hrvata i depopulacija demografski najstarijih Srba (tab. 2.). Drugim riječima, ukupan porast broja stanovnika i znatan dio prirasta ostvarivali su Muslimani, a kod Hrvata i Srba je dugotrajno i znatno iseljavanje bitno narušilo njihovu biološku supstanciju.

Sve do sedamdesetih godina biološki najvitalniji dio ukupnog hrvatskog bića zaravnjavao je ratne i iseljeničke hrvatske demografske kraterne, pa čak i one koje je u predratnih desetak godina denatalitet iskapao u biologiji Hrvata u Hrvatskoj.

● TABLICA 1
Porast, prirast i
migracijski saldo
stanovništva BiH
1948.-1991. godine

Godina popisa	Broj stanovnika	Međupopisni porast	Međupopisni prirast	Međupopisni saldo migracija
1948.	2.564.308			
		283.151	318.421	-35.270
1953.	2.847.459			
		430.489	594.619	-164.130
1961.	3.277.948			
		468.163	684.118	-215.955
1971.	3.746.111			
		378.145	511.748	-133.603
1981.	4.124.256			
		240.753	421.287	-180.534
1991.	4.365.009			

Izvor: Konačni rezultati popisa stanovnika u popisnim godinama. Za 1991. godinu: *Prvi rezultati popisa stanovništva*, SB 219, RZS, Sarajevo, 1991.; *Demografska statistika*, SZS, Beograd (razna godišta); SG BiH, RZS, Sarajevo (razna godišta).

Među- popisno razdoblje	Porast			Prirast			Migracijski saldo		
	Hrvati	Musli- mani	Srbi	Hrvati	Musli- mani	Srbi	Hrvati	Musli- mani	Srbi
1971. – 1981.	-14.355	147.494	-72.504	87.159	257.354	136.771	-101.514	109.860	-209.275
1981. – 1991.	-2.125	275.730	48.794	62.266	230.212	74.376	-64.391	45.518	-25.582

❶ TABLICA 2
Porast, prirast i
migracijski saldo
Hrvata, Muslimana i
Srba u BiH 1971. –
1991. godine

Izvor: Isto kao za tablicu 1.

Čini se da je ovaj rat konačno poništio brojne demografske pobjede puka hrvatskoga i naroda ikavskoga u višestoljetnoj i neprekinutoj borbi za svoju opstojnost u Bosni i Hercegovini. Najustrajnijem svjedoku Bosne i njezinu najstarijem hrastu brojne su grane polomljene i mnoge su mu mladice (demografske) po bijelom svijetu raznesene.

Sa statusom najjače emigracijske federalne jedinice u bivšoj Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina je prema popisu stanovništva 1981. godine sudjelovala u ukupnoj međurepubličko-pokrajinskoj migracijskoj razmjeni s 31,4 posto u ukupnim iseljavanjima, a samo s 8,3 posto u svim doseljavanjima. Oko 540.000 stanovnika rođenih u Bosni i Hercegovini činilo je u vrijeme toga popisa stalno stanovništvo drugih republika i pokrajina. Po popisu iz 1991. takvih je samo u Hrvatskoj živjelo 317.923 ili 6,6 njezinoga stalnoga stanovništva.²

S motrišta promatranoga predmeta važno je naglasiti još neke odlike međurepubličke migracije Bosne i Hercegovine. Odseljenički tijekovi bili su usmjereni pretežito prema Hrvatskoj i Srbiji, s tim što se smjer prema prvoj pojačavao, a prema drugoj smanjivao. U doseljeničkoj struji nakon sedamdesetih godina useljenički prinos iz Srbije skokovito je nadvladao onaj iz Hrvatske. Svedeno: preko polovice ukupne negativne bilance međurepubličke migracije Bosna i Hercegovina je ostvarivala s Hrvatskom. U međupopisnom razdoblju od 1971. do 1981. godine ona je za jednoga hrvatskog doseljenika "vraćala" Hrvatskoj svojih pet odseljenika, odnosno prosječna godišnja migracijska razmjena sastojala se od oko 1.700 doseljenih iz i oko 8.200 odseljenih u Hrvatsku.

Napokon, ključna značajka ovoga složenog fenomena jest: proces iseljavanja iz Bosne i Hercegovine nosilo je stanovništvo hrvatske i srpske nacionalnosti. Svaki treći odseljeni bio je po narodnosti Hrvat, a oko 95 posto ih se nastanilo u Hrvatskoj. Istu putanju slijedio je i relativno znatan dio odseljenih Srba i Muslimana koji su u kontingentu ukupno odseljenih u Hrvatsku 1981. godine sudjelovali s 20,5 posto, odnosno s 5,8 posto. Oko dvije petine od ukupnoga broja odseljenih "ostalih" otišao je također u Hrvatsku. S druge strane, u Bosnu i Hercegovinu su se najviše doseljivali Srbi (pretežito iz Srbije) te dvostruko manje Muslimani i Hrvati. Ostaje činjenica da je na-

glašeno negativna migracijska bilanca Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Srbijom bila rezultat izrazito nepovoljnog odnosa odseljenih Hrvata u Hrvatsku i Srba u Srbiju i njihovoga doseljavanja iz tih zemalja u Bosnu i Hercegovinu.

Usporedbom podataka triju posljednjih popisa stanovništva moguće je zaviriti u labirint stalnoga odljevanja i do ovoga rata nepresušnoga vrela iseljavanja iz Bosne i Hercegovine. Naime, ranijem tipu "gubljenja" stanovništva pridružio se relativno masovan proces tzv. privremene emigracije u kojemu je (uz stabiliziranje njegove visoke brojke) zamjetan proces kompletiranja obitelji. I u ovom kao i u indikatoru međurepubličke migracije najzornije se iskazuje praktična neuporabljenost demografskih prosjeka za Bosnu i Hercegovinu, jer i u ovom također složenom migracijskom fenomenu naglašeno različito sudjeluju Hrvati, Muslimani i Srbi. Naime, prema popisu stanovništva 1991. godine oko dvije petine privremene vanjske migracije iz BiH činili su Hrvati, a Srbi i Muslimani činili su zajedno oko 48 posto.

S dosta vjerojatnosti valja pretpostaviti da će uz konstituiranje novih država posljedice rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prijelomno utjecati na sve tipove migracija, posebice na trajne i "privremene" migracije. Po našem mišljenju ratna dekroatizacija Bosne (pa i Hercegovine) nastavit će se i poslije rata i na jednoj i na drugoj osnovi: zadržavanjem dijela izbjegličkog vala u Hrvatskoj ili konačnim prijelazom "privremene" u trajnu inozemnu emigraciju. "Prihranjivanje" Hrvatske prvenstveno Hrvatima iz Bosne i Hercegovine tijekom ovoga desetljeća treba, dakle, bilancirati na tragu redovitoga doseljavanja, golemoga ratnog izbjeglištva te povratka dijela građana Bosne i Hercegovine s privremenog rada u inozemstvu i njihova naseljavanja u Hrvatskoj. Naravno, ne treba apstrahirati ni povratak određena dijela izbjeglih Srba iz Hrvatske koji su se nakon "Bljeska" i "Oluje" sklonili u Bosnu i Hercegovinu.

Razdoblje nakon 1991. godine

Ratom izazvani kolaps državnog sustava netom proglašene države Bosne i Hercegovine teško se i sporo uspostavlja. To isto vrijedi i za njezinu statističku infrastrukturu koja također doživljava porođajne muke izgradnje složenoga državnoga sustava. Nedostatne, nepotpune, neredovite, nepouzđane i često nedostupne službene statističke informacije i nepouzđanost različitih drugih domaćih i međunarodnih izvora (počesto politički obojenih) doista ne dopuštaju velike analitičke mogućnosti. U toj plovidbi bez kompasa pokušat ćemo vlastitim procjenama i ocjenama izvora takvih kakvi jesu napraviti preglednu skicu demografskih promjena u Bosni i Hercegovini od 1991. do danas. Drugim riječima, bit će to skela preko koje će se doći do ocjene koliko su demografske promjene uvjeto-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

vane ratom u Bosni i Hercegovini utjecale na kretanje ukupnog broja stanovnika u Republici Hrvatskoj u istom razdoblju.

S obzirom na to da je i Bosna i Hercegovina (poput Hrvatske) relativno jako emisiono područje privremenog zapošljavanja u inozemstvu, što može biti važan utjecajni čimbenik na kretanje ukupnog broja stanovnika Hrvatske, potrebno je prije svega i u dovedenim pojmovima i kategorijama razlikovati pojmove ukupno stanovništvo i stanovništvo u zemlji (tablica 3.).

Godina popisa	Ukupno stalno stanovništvo					borave kao članovi obitelji	% u inozem. od ukupnog uk. stalnog
	Ukupno	U zemlji	svoga	na radu	U inozemstvu		
1971.	3.746.111	3.608.287	137.824	137.824	-		3,7
1981.	4.124.256	3.941.316	182.940	133.902	49.038		4,4
1991.	4.365.009	4.157.900	207.109	142.490	64.619		4,7

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstva 1991. Prvi rezultati za Republiku i po opštinama, *Statistički bilten* 219, RZS, Sarajevo, 1991. Tijekom rata 1994. pojavila se šapirografirana verzija *Statističkog biltena* br. 235 istoga nakladnika s podatkom o 234.213 osoba iz BiH na privremenom boravku u inozemstvu.

● **TABLICA 3**
Ukupno stalno stanovništvo i stanovništvo u zemlji i inozemstvu BiH prema popisima stanovništva 1971., 1981. i 1991. godine

Ukupno stalno stanovništvo Bosne i Hercegovine 1971. – 1981. poraslo je za 10,1 posto, a stanovništvo u zemlji u istom je razdoblju poraslo za 9,2 posto. Sporiji porast stanovništva u zemlji rezultat je znatnog povećanja osoba na privremenom boravku u inozemstvu i relativno pojačanog negativnog salda migracije Bosne i Hercegovine s drugim republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije. Ista tendencija je intenzivirana u međupopisnom razdoblju od 1981. do 1991. godine. Riječju, porast ukupnoga stalnog stanovništva za 5,8 posto ostvaren je uz porast stanovništva u inozemstvu od 13,2 posto i stanovništva u zemlji od 5,4 posto. Intenzivan porast privremeno odsutnog stanovništva rezultat je sve jačeg uključivanja članova obitelji koji su u tom kontingentu 1991. godine sudjelovali s 31,2 posto.

S obzirom na to da su među stalnim stanovništvom Bosne i Hercegovine izvan zemlje Hrvati (pojedinačno) apsolutno i relativno najzastupljeniji, a također i s najvećim brojem članova obitelji, njihova demografska regresija već time postaje razumljivija. U isto vrijeme valja pretpostaviti da je upravo ta činjenica tijekom ovoga rata odigrala privlačuću ulogu na usmjeravanje relativno većega broja hrvatskih izbjeglica (ponajprije njihovih članova obitelji) iz Bosne i Hercegovine prema zemljama rada i boravka njihovih ukućana ili rodbine. Tako će, zasigurno, kompletiranje obitelji, uz dugo izbjavanje u

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

inozemstvu te burne političke promjene i ratno destabiliziranje društvenih, gospodarskih i ostalih uvjeta u mjestima i područjima podrijetla, biti novi i jaki poticaj pretvaranju većega dijela privremenoga u stalno iseljništvo. Teško je procjenjivati koliki će to dio biti i kako će se on distribuirati između zemalja sadašnjega boravka i onoga dijela povratnika koji će svoj povratak ostvariti naseljavanjem u Hrvatskoj. Takve kvantifikacije posebice je nezahvalno izvoditi zbog opravdane sumnje u kvalitetu popisnog obuhvata osoba na privremenom boravku u inozemstvu³ te nedostatne i nepouzdanе dokumentacije o pravoj prognaničko-izbjegličkoj drami u Bosni i Hercegovini. S druge strane, golemi ratni egzodus ne samo da je otežao takve procjene već ih je potisnuo u drugi plan, a sam postao ključnim stožerom profanih i znanstvenih rasprli i prognoza.

Napokon, da bismo odgovorili na pitanje relevantno za promatranu temu što je danas (demografski) Bosna i Hercegovina moramo se još jednom vratiti na popisnu 1991. godinu (tablica 4.).

● TABLICA 4
Ukupno stalno stanovništvo i stanovništvo u zemlji i inozemstvu BiH po entitetima i narodnosnom sastavu prema popisu stanovništva 1991. g.

Teritorij	Ukupno stalno stanovništvo		U inozemstvu		
	Ukupno	U zemlji	svoga	na radu	borave kao članovi obitelji
Federacija BiH					
Svega	2.564.029	2.426.500	137.529	93.775	43.754
Hrvati	562.477	490.454	72.023	46.405	25.618
Muslimani	1.371.979	1.333.345	38.634	28.781	9.853
Srbi	564.100	550.850	13.250	8.612	4.638
Ostali	45.954	32.332	13.622	8.976	4.646
Republika Srpska					
Svega	1.713.648	1.628.470	85.178	62.906	22.272
Srbi	787.299	742.643	44.656	34.866	9.790
Hrvati	149.212	136.088	13.124	10.183	3.141
Muslimani	495.013	480.314	14.699	10.689	3.980
Ostali	282.124	269.425	12.699	7.166	5.361
Bosna i Hercegovina					
Ukupno	4.365.009	4.42.302	22.707	156.681	66.026
		(4.158.753)	(206.257)	141.811)	(64.445)
Hrvati	756.015	670.868	85.147	56.388	28.759
Muslimani	1.905.763	1.852.430	53.333	39.500	13.833
Srbi	1.369.532	1.311.626	57.906	43.478	14.428
Ostali	333.699	307.378	26.321	16.315	10.006

Izvor: *Statistički bilten 219*, RZS, Sarajevo, 1991. (Prvi rezultati); *Statistički bilten 235*, RZS, Sarajevo, 1994. (Građani RBiH na privremenom radu – boravku u inostranstvu – šapirografirano).

Naznaka korisniku: Tablica je sastavljena iz dva navedena izvora koji donose različite podatke o broju osoba na privremenom radu u inozemstvu. Iz prvoga izvora uzeti su podaci o ukupnom broju stanovnika BiH i njegovu narodnosnom sastavu, a iz drugoga podaci o stanovništvu na privremenom boravku u inozemstvu i o njegovu narodnosnom sastavu koje prvi izvor nema. Navedeni podaci u zgradama su samo za ukupno stanovništvo BiH, a citirani su iz prvog izvora.

Kako još uvijek nema službene tablice ovoga tipa, ovo je samo jedan pokušaj da se prikaže barem okvirna etnodemografska slika aktualne BiH. Pri tome, entiteti predstavljaju zbroj pripadajućih općina s tim da je cijela općina pribrojena onomu entitetu u kojem je ostao općinski centar. Uz to, u stanovništvo BiH odnosno entitete Federacije, uključeno je i stanovništvo općine Kupres iz 1981. godine, jer je popis iz 1991. u ovoj općini poništen. Međutim, stanovništvo općine Brčko (87.332) uključeno je samo u ukupan broj za BiH, ali ne i za entitete zato što je još uvijek pod posebnim statusom međunarodne zajednice. Prema popisu iz 1991. na privremenom boravku u inozemstvu iz ove općine bilo je 11.506 osoba (6.351 Hrvat, 1.806 Muslimana, 1.801 Srba i 1.548 ostalih.)

Dva su razloga tomu važnija od drugih. Prvo, nužno je novu pravno-političku konstituciju Bosne i Hercegovine osloniti na podatke toga popisa pučanstva⁴ i, drugo, s te osnove biti će moguće objektivnije procijeniti i ocijeniti bitne demografske promjene i procese u ekstremno nepogodnim ratnim uvjetima. To se odnosi ne samo na promjene u ukupnom broju stanovnika već, prije svega, na prosudbe u svezi s golemim valom ratnih migracija koje će, sasvim sigurno, podabrano izmijeniti predratnu etničku sliku Bosne i Hercegovine i susjednih zemalja. Pri tomu, podrijetlo i trenutačno boravište prognanika i izbjeglica mogu poslužiti kao polazni okvir za zaključivanje o njihovoj sudbini, odnosno njihovoj budućnosti.

Bitne poruke prethodne tablice mogle bi se sažeti:

– stvarna demografska slika, posebice kada se promatra po narodnosnom sastavu, znakovito je drukčija od one statističke čak i u vrijeme popisa iz 1991. godine;

– Hrvati i "ostali" su najinozemniji narod u Bosni i Hercegovini i u oba entiteta, a u Federaciji čak i naglašenije;

– sukladno tome Hrvati su, uz to, bili najmalobrojniji narod, posebice u stanovništvu u zemlji, ne samo u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj već i u Federaciji Bosne i Hercegovine;

– više od dvije petine članova obitelji koji su boravili s onima koji su iz BiH radili u inozemstvu bili su hrvatske narodnosti što je bilo više od broja onih srpske i muslimanske narodnosti zajedno, a u Federaciji gotovo dvostruko više od njihova zbroja.

Iako su te naznake vezane uz popisno stanje 1991. godine, one ipak dopuštaju pretpostavku da su u ratnoj katastrofi koja je uslijedila upravo građani iz Bosne i Hercegovine na privremenom radu i boravku u inozemstvu imali bitnog utjecaja na privlačenje znatnog dijela izbjegličkog vala. S obzirom na karakter i dinamiku rata valja pretpostaviti da su u tomu valu sve vrijeme pretežito sudjelovali Hrvati i Musli-

mani, s tim što su se muslimanske struje postupno pretvarale u unutarnje preseljavanje. Dok su hrvatske i muslimanske izbjeglice rabile nesmetani tranzitni smjer preko Hrvatske, srpski prognaničko-izbjeglički stampedo usmjeravao se u Srbiju ili Republiku Srpsku.

Pokušaj utvrđivanja današnjega demografskog trenutka Bosne i Hercegovine pretpostavlja bilanciranje između prirodnoga prirasta, povratka dijela vlastitih izbjeglica te pretvaranje dijela izbjeglica iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore i Kosova u njezino stalno stanovništvo, na jednoj strani, i pretvaranja dijela privremenih iseljenika i ratnih izbjeglica u trajno iseljeničtvo te također ratnih žrtava (poginulih i nestalih) i onoga dijela stanovništva koje je sudjelovalo u tzv. redovitom odseljavanju. Međutim, takvu skalu informacija teško je osigurati i u normalnim uvjetima i u mnogo organiziranim državama nego što je Bosna i Hercegovina bila u proteklom razdoblju. Mada je rat već nepovratno prekrpio brojne ratne istine, ključne stavke ovakve procjene ostaju na ocjeni dviju relevantnih stavki: prirodnom prirastu i na broju izbjeglica, odnosno povratnika.

Rat je zatekao Bosnu i Hercegovinu s brojem stanovnika između 4.081.255 i 4.142.302, dok je preostali dio njezina stalnoga stanovništva bio u inozemstvu.⁵ Opravdano je zbog takve slike pretpostaviti da je ratno stanje u zemlji prije bilo poticaj ostajanju u inozemstvu i stimuliranje drugih da tamo dođu nego što je obratno. Međutim, i uz to, brojni korisnici "ratne demografije" startaju s popisnih pozicija. S takvom distinkcijom, u najmanju ruku, valja korigirati brojidbenu dramu ratne statistike u Bosni i Hercegovini. Na žalost takva korekcija ništa ne popravljaju već, naprotiv, s manjom populacijskom bazom još jače naglašuje njezinu tragediju.⁶

Rat u Bosni i Hercegovini najvjerojatnije je ušesterostručio broj onih osoba koje su već od ranije na privremenom radu i boravku u drugim zemljama. Naime, u ratnim izbjegličkim valovima u razdoblju od 1992. do 1995. godine taj broj se kretao i do milijun i pol osoba. Tamo je još uvijek prema procjenama UNHCR-a 1.220.662 građanina ove zemlje.⁷ Drugim riječima, stalno stanovništvo BiH u zemlji iz 1991. bitno je smanjeno i veći dio ratnoga razdoblja taj broj bio je ispod tri milijuna ili oko 70 posto predratnog broja te kategorije ukupnoga stanovništva.

Pridodaju li se tomu i brojke o velikom broju poginulih i nestalih,⁸ objektivno se može reći da je demografska glavica stalne populacije Bosne i Hercegovine u zemlji iz 1991. godine u ratu jednostavno destruirana. Zbog svega toga i inih utjecajnih čimbenika (posebice onih socio-psihološke naravi) znakovito je umanjen njezin biološki učinak koji je, inače, početkom ovoga desetljeća (34.019 u 1991.) bilježio naglašenu silaznu putanju, smanjujući se u prethodnom desetljeću godišnje za oko tisuću osoba.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

Kada se sve ovo uzme u promatranje i uz kritičku ocjenu posebice dviju značajnih sastavnica ove procjene koje su po našem mišljenju prenaplašene (broj poginulih i broj repatri-ranih), ukupan broj stanovnika Bosne i Hercegovine u zemlji koncem 1998. godine iznosio je oko 2.940.000, odnosno oko 70 posto iste kategorije iz 1991. godine.⁹

Prenošenje skicirane demografske situacije na entitetsku i nacionalnu razinu podobrano pojašnjava situaciju i dobiva nove naglaske u kvantiteti i kvaliteti ratnih demografskih promjena u Bosni i Hercegovini te nas približuje postavljenoj zadaći u ovom prilogu. Naime, radikalne promjene u brojnom stanju ukupne populacije i svih njezinih tvornih sastavnica zapravo predstavljaju izraz izraženih razlika koje su u ovom ratu doživjeli Hrvati, Muslimani, Srbi i ostali. Pa ipak, ponajveće izmjene dogodile su se u prostornom aspektu tih promjena. Iseljavanje i preseljavanje koje se produžava i nakon prestanka rata poprimilo je model etnomelioracije inovjernih ne samo u oba entiteta nego i između većinskih hrvatskih odnosno muslimanskih područja u federalnom entitetu.

Prema ranije citiranom izvoru, odnos ukupnoga broja izbjeglica iz Bosne i Hercegovine bio je 51 posto: 49 posto (sic!) u korist entiteta Republike Srpske, dok se taj odnos mijenja od zemlje do zemlje prijama.¹⁰

U Hrvatskoj je bilo registrirano oko 288 tisuća, u čemu su izbjeglice iz Federacije sudjelovale s 55 posto. Još naglašeniji primat iz federalnog entiteta imale su izbjeglice smještene u SR Jugoslaviji (80 posto od ukupno oko 253 tisuće). Međutim, u ostalim europskim zemljama oko dvije trećine od ukupno oko 679 tisuća izbjeglica iz Bosne i Hercegovine podrijetlom su iz Republike Srpske.

Jedno od najvažnijih obilježja izbjegličkog kontingenta za istraživani predmet jest jako naglašena nacionalna usmjerenost prema određenim destinacijama (tablica 5.). Tako su Hrvati pretežito našli utočište u Hrvatskoj (70,3 posto), a Srbi u Srbiji (81,4 posto), dok su Muslimani pretežito odlazili u europske zemlje (81,4 posto). Superponiramo li te podatke, makar i nedovoljno pouzdane, ali u isto vrijeme i najpreglednije podatke o toj masovnoj i vrlo dinamičnoj pojavi, na entitetski narodnosni sastav ukupna stanovništva u zemlji (usporedbom tablica 4. i 5.) dolazi se do poražavajućih činjenica:

● TABLICA 5
Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine po zemljama prijama i narodnosnom sastavu 1997. godine (u tisućama)

Zemlja prijama	Narodnosni sastav izbjeglica				
	Ukupno	Hrvati	Muslimani	Srbi	Ostali
Hrvatska	288	219	66	-	3
SRJ	253	-	-	252	1
Ostale europske zemlje	679	88	543	48	-
Ukupno	1.220	307	609	300	4

Izvor: UNHCR 1997., *Working Document...*, p. 5.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

– ratna oseka svela je Hrvate u BiH na oko 54 posto (od njihova broja u zemlji), odnosno na oko 43 posto od popisano-ga broja iz 1991. godine;

– broj Muslimana sveden je prema istim kategorijama na oko 67 posto i 62 posto, dok su Srbi u tom pogledu prošli znatno povoljnije (77 i 74 posto).¹¹

Sažimanje dosadašnje analize u prvi plan ističe zaključak o temeljito razbijenoj ukupnoj i demografskoj slici predratne Bosne i Hercegovine. Posebice je izmijenjen njezin nacionalni (ra)splet koji se, izgleda, nastavlja i nakon uspostave mira. I uz velika ratna iskušenja i izravne gubitke Muslimani s 42 posto su i u toj novonastaloj slici trenutačnog stanovništva u zemlji najbrojniji, a Srbi s 35 posto su u povoljnijoj brojčanoj situaciji nego u vrijeme popisa 1991. godine. Dok se situacija na muslimanskoj strani postupno popravlja povratkom izbjeglica, Hrvati s udjelom od 12 posto u trenutačnoj populaciji BiH u zemlji tonu dalje.

U povratku izbjeglica i prognanika koji se uglavnom odvija na području Federacije sudjeluju pretežito Muslimani među kojima je pretežit dio onih koji su podrijetlom iz Republike Srpske. Na taj način oduzima se šansa na duže povratku Hrvata u područja pod muslimanskim odnosno srpskim nadzorom.¹²

UČINCI RATA U BIH NA PROMJENE U BROJU STANOVNIKA HRVATSKE 1991. – 1998.

S uvjerljivom pouzdanošću može se pretpostaviti da su ratom izazvane demografske promjene i procesi u Bosni i Hercegovini već utjecale i da će i dalje utjecati na opće demografske i posebice etnodemografske prilike u Hrvatskoj. Zapravo, rat je samo radikalizirao predratne činjenice i tendencije. Ključne elemente takve procjene treba zasnivati na demografskim (pretvaranje znatnog, posebice hrvatskog dijela izbjegličkog kontingenta u stalno stanovništvo Hrvatske, povratak i naseljavanje dijela predratne vanjske migracije iz BiH i naseljavanje u Hrvatskoj, pojačano ratno i poratno tzv. redovito iseljavanje Hrvata, osobito iz dijela raseljenih Hrvata koji su se tijekom rata sklonili na područja BiH s većinskim hrvatskim stanovništvom) i drugim relevantnim pretpostavkama među kojima je stvaranje i postojanje hrvatske države u postojećim političkim, ekonomskim i socio-psihološkim uvjetima u kojima će Hrvati izvan Hrvatske biti onaj stalni magnet i izazov koji će ih otuda stalno izvlačiti.

Da bismo, napokon, došli do odgovora na postavljeno pitanje: koliki se broj stanovnika BiH tijekom ovoga rata opredijelio stalno nastaviti živjeti u Hrvatskoj, nameće se potreba izbjegavanja svake eksplicitnosti. Za takvo što bilo bi potreb-

no mnogo više pouzdanih informacija i dodatnih istraživačkih postupaka. No, na temelju dosadašnjih spoznaja takvu kvantifikaciju treba tražiti, prije svega i uglavnom, među izbjeglim Hrvatima koji u golemoj izbjegličkoj populaciji smještenoj u Hrvatskoj čine većinu. S druge strane, to posredno potvrđuje i ostale spoznaje među kojima i one o narodnosnom sastavu povratnika. Među njima su, naime, najveće struje iz najvažnijih izbjegličkih odredišta, tj. iz Njemačke i Hrvatske, a u njima su do sada bili najbrojniji muslimanski povratnici.

Imajući u vidu da se većina povratnika (čak 99 posto u 1996. i 1997.) vraća u Federaciju (iako je veći dio izbjegličkog kontingenta iz Republike Srpske) te također i činjenicu da je u Federaciji smješten golem broj prognanika odnosno raseljenog stanovništva, i to također pretežito iz Republike Srpske, Federacija postaje prenapučena. Time se bitni problemi ove zemlje ponovno koncentriraju na ograničenom prostoru i iznova pokreću ratom nedovršenu etnomelioraciju inovjernih. Na drugoj strani, pak, taj proces onemogućava i dekuražira povratak izbjeglih ili prognanih Hrvata ne samo u Republiku Srpsku nego i u Federaciju. U produžetku, to upravo Hrvate nuka na utvrđivanje odluke o trajnom naseljavanju (prvenstveno u Hrvatskoj), iseljavanju (u Hrvatsku i dalje) ili preseljavanju (unutar Federacije).

Nova pravno-politička armatura Bosne i Hercegovine i neznatan povratak prognanika i izbjeglica upravo u Republiku Srpsku, njihovo glavno ishodište, čini se, obeshrabruje mnoge. Godina povratka 1998., kako je najavljena kampanja povratka u protekloj godini pod paskom i sponzorstvom mjeroдавnog federalnog ministarstva i skupine međunarodnih čimbenika, završila je s mnogo skromnijim rezultatima od planiranih.¹³

Nema također puno izgleda da se dio izbjeglih Hrvata iz Republike Srpske vrati eventualno na područje Federacije. Prema tome, ostaje objektivna činjenica da je broj Hrvata u Republici Srpskoj sveden na 10-15.000.¹⁴

Gdje su danas Hrvati podrijetlom iz Republike Srpske?

Sigurno je: u izbjeglištvu i prognaništvu. Mnogo je, međutim, teže reći koliko i gdje. Dostupni izvori, naime, pružaju samo približan uvid u nacionalni sastav kontingenta najavljenih povratnika (75 posto: 25 posto – Muslimani: Hrvati). Među ukupno 331.244 najavljena povratnika u Republiku Srpsku svaki četvrti je Hrvat (84.040), a Hrvatska je s oko 54.000 najavljenih povratnika (Hrvata i Muslimana) po brojnosti odmah iza Njemačke (91.000). Proizlazi, računato po tročetvrtinskom udjelu Hrvata među izbjeglicama iz BiH u Hrvatskoj, da je oko 40.000 Hrvata izbjeglica iz Republike Srpske, smještenih u Hrvatskoj, izrazilo voljnost povratka. S obzirom na to da je ukupan ostvareni povratak u ovoj godini skroman (oko

20.000) teško je procijeniti hrvatski udjel u njemu, ali on sigurno nije veći od 5.000 osoba.

Prihvaćajući, s druge strane, podatke Federalnog ministarstva socijalne politike, raseljenih osoba i izbjeglica kao uprabljive tj. relativno pouzdane, po kojima je u protekle dvije godine zabilježeno oko 345.000 povratnika (oko 215.000 prognanika i oko 130.000 izbjeglica) u Federaciju Bosne i Hercegovine, onda se, grubo govoreći, na temelju prošlogodišnjeg nacionalnog omjera najavljenih povrataka među njima moglo naći i oko 80-85.000 Hrvata, odnosno oko 30-35.000 izbjeglica iz Hrvatske. Bude li se sličnom dinamikom ostvarivao povratak izbjeglica i u ovoj godini, broj bi se Hrvata koji je zbog ratnih prilika izbjegao u Hrvatsku mogao tražiti između 130-150.000. Federalni izvori pak navode brojku za 1998. godinu od oko 140.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj, dok je Ured Vlade Republike Hrvatske za prognanike i izbjeglice koncem 1994. (u jeku rata) izašao s brojkom od oko 130.000 izbjeglih Hrvata iz Bosne i Hercegovine (oko 52.000 s prostora današnje Republike Srpske i oko 78.000 s prostora Federacije Bosne i Hercegovine). Sasvim sigurno procijenjenom broju Hrvata iz BiH smještenih u Hrvatskoj ide u prilog još jedna bitna činjenica. Naime, neizvjesnost povratka opredijelila je dio hrvatskih izbjeglica smještenih u Hrvatskoj da ponovno emigriraju u treće zemlje.

I na koncu, logična provjera ponuđene procjene mogla bi se osloniti na činjenicu da je Hrvatska prije rata "dobivala" iz Bosne i Hercegovine prosječno godišnje oko 7.000 osoba, među kojima i oko 30 posto Srba i ostalih. Ako se ta dinamika, ali sa smanjenim obujmom za "Srbe i ostale", nastavila 1990. i 1991. zbog promjene vlasti i potom rata, te naglo povećala (na 10.000 1992. i na prosječno 15.000 1993., 1994. i 1995. zbog rata u Bosni i Hercegovini) i nakon uspostave mira (od 1996. do danas ponovno smanjila na po 10.000 osoba prosječno godišnje), ukupna bi brojka odseljenih Hrvata iz Bosne i Hercegovine od 1990. do 1998. iznosila oko 110.000. Tomu broju treba dodati određen broj Hrvata koji su se naselili u Hrvatskoj nakon povratka s privremenoga rada u inozemstvu te dio stanovništva drugih nacionalnosti na obje osnove, što ponovno doseže brojku od 130 – 140 tisuća osoba rođenih u Bosni i Hercegovini, a stalno nastanjenih u Hrvatskoj u ovom desetljeću.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ratom razvučena izbjegličko-prognanička harmonika na prostoru južnoslavenskih zemalja od Slovenije do Kosova pretvorila se ne samo u opću dramu ovoga prostora već je postala i iskušenje, a moguće i labirint i vježbaonica europske i svjetske politike. Ona je upravo otkrila i potvrdila kvalitetu doseg-

nute (ne)usavršenosti međunarodnoga instrumentarija i pokazala da mali traže pravdu, a veliki je određuju.

U međuvremenu, ovdje su se pomiješali uzroci i posljedice, pa se više ne razlikuju krivci od žrtava, gubitnici od dobitnika, a kratko pamćenje ponovno udomaćuje klicu razdora. Ljudi to ovdje osjećaju i okupljaju se oko svojih. Ako je to rješenje, treba ga poduprijeti!?

BILJEŠKE

¹ Izvor: *Prvi rezultati popisa stanovništva*, SB 219, RZS, Sarajevo, 1991. Popis pučanstva 1991. godine je zadnji popis u organizaciji SZS iz Beograda. U BiH ga je pripremila stara, a izvela nova vlast. Rat je onemogućio i zakonom predviđene procedure, kao i njegovu međunarodnu verifikaciju. Zbog opravdane sumnje da se popisni materijal politički zlorabio u interesu samo jednoga naroda naše je mišljenje da su "prvi rezultati" toga popisa najobjektivniji. U navedeni broj uključeno je stanovništvo općine Kupres iz 1981. jer je na popis iz 1991. u ovoj općini bilo primjedbi i popisni podaci iz 1991. nisu uvršteni u "prve rezultate."

² Šire vidjeti: Markotić, A., Bosna i Hercegovina u međurepubličko-pokrajinski migracijama Jugoslavije, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, br. 21, Sarajevo, 1988.; Gelo, J. i Akrap, A., Demografske i druge implikacije migracijskih tokova između Bosne i Hercegovine i Hrvatske, *Motrišta*, br. 8, Mostar, 1988.

³ Prema procjenama I. Baučića, broj neradnika na privremenom radu u inozemstvu u popisu 1981. trebalo bi povećati, zbog lošeg obuhvata za 17-19 posto i za 40-46 posto članove obitelji koji tamo borave. (Baučić, I., Konačni rezultati popisa jugoslavenskih građana u inozemstvu i povratnika s rada u inozemstvu do 1981. godine, *Migracijske teme*, br. 8, Zagreb, 1981.). Okolnosti u svezi s popisom stanovništva 1991. godine i obuhvata ovih osoba bile su naglašeno složenije i nepovoljnije od onih iz 1981. godine, posebice u Bosni i Hercegovini.

⁴ Bosna i Hercegovina iz 1991. godine postala je tzv. Daytonaska Bosna i Hercegovina iz 1995., odnosno tronarodna i dvoentiteta država sastavljena od Federacije BiH i Republike Srpske. Hrvati i Muslimani su konstitutivni i suvereni u Federaciji, a Srbi u Republici Srpskoj. Međutim, ključna vrela informacija prestala su istjecati iz zajedničkih institucija već polovicom 1992., a nova još i danas nisu postala protočna. Dok se mnogi podaci naslovljeni (preddaytonskim naslovima) Republike Srpske, Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatske Republike Herceg-Bosne rabe govorno i pisano u različitim prigodama i na raznim mjestima (naravski i u različite svrhe) nitko niti ne spominje nov popis pučanstva. Uz bok tim idu i oni izvori koji govore o prostorima "pod kontrolom srpske vojske", "pod kontrolom HVO-a" odnosno "pod kontrolom Armije BiH" te izvori međunarodnih organizacija i institucija.

⁵ Druga je popisna brojka, a prva je procijenjena na temelju uvećavanja (zbog neprimjerenog popisnog obuhvata) broja onih koji su bili na radu i posebice članova njihovih obitelji koji su tamo s njima boravili.

⁶ O tragičnoj sudbini Bosne i Hercegovine već su ispisane i ispričane brojne priče, od onih običnih ljudskih do onih visokosofisticiranih i filozofijskih. Bit će ih još. Njezina drama je golema i interes za njom ne jenjava. Razlike među njima su i velike i male. Čak i među stručnjacima za pojedine segmente njezina kompliciranoga postojanja do sada i od sada. Tako je i s njezinim stanovništvom, i stalnim i prisutnim, i privremeno odsutnim, i živim i mrtvim, i nacionalnim i anacionalnim, i prognanim i izgnanim, i izbjeglim i neizbjeglim, itd. its. Kada se u svemu tome pozamašno razlikuju vrsni stručnjaci poput V. Žerjavića, I. Baučića, I. Bošnjovića, S. Šterca, S. Šuvara i dr., te eminentne organizacije i institucije poput UNHCR-a, ICRC-a ili mjerodavnih ministarstava, onda i sami prihvaćate izazov da se pridružite vlastitim procjenama.

⁷ Izvor: *Working Document on Repatriation and Return 1997*. UNHCR, March 1997. V. Žerjavić navodi brojku od 1.360.000, dr. Ilija Bošnjović govori o 2,5 milijuna ljudi koji su napuštali prebivalište (od čega 1,3 milijuna čine izbjeglice), a dr. S. Šuvar doseže brojku od 3,5 milijuna. Federalno ministarstvo socijalne politike, raseljenih osoba i izbjeglica iz Sarajeva navodi da je potkraj 1997. godine broj izbjeglica iz BiH bio 915.000 (ne sporeći da je početkom iste godine i ranije bio zamjetno veći), a da je na području Federacije bilo 544.653 raseljene osobe. (Izvor: *Godina povratka 1998*. Sarajevo, 1998.)

⁸ Ing. V. Žerjavić govori o "ukupno podnesenim žrtvama" BiH i iznosi brojku od 215.000, a po mišljenju dr. I. Bošnjovića "poginuli i nestali" dosežu visoku brojku od 290.400 osoba, dok citirano federalno ministarstvo izravne ratne gubitke prikazuje kao "poginule" (200.000) i "nestale" (17.000).

⁹ Našu procjenu oslonili smo na nepromijenjen broj osoba sa statusom na "privremenom boravku u inozemstvu", smanjen prirodni prirast (25.000 prosječno godišnje), umanjen broj poginulih i nestalih (110.000) i nepromijenjenu razinu godišnjeg negativnog salda vanjske migracije (7.000). Riječ je, dakle, o optimističkoj verziji aktualne demografske situacije u BiH.

¹⁰ Prema mišljenju UNHCR-a, u zemljama prijama među ukupno registriranim izbjeglicama iz BiH 622.538 ih je imalo prebivalište u Republici Srpskoj, a ostatak od 598.124 izgnani su iz Federacije. U isto vrijeme, prema podacima mjerodavnog federalnog ministarstva u Federaciji je registrirano 544.653 prognanika, odnosno raseljene osobe od čega su 64 posto iz Republike Srpske.

¹¹ Treba međutim, dodatno naznačiti da te elemente u preciznijim analizama valja korigirati kod Hrvata i Srba na niže, jer je njihovo sudjelovanje od ranije u ostvarenom prirodnom prirastu i negativnom saldu migracije naglašeno nepovoljnije od prosjeka za Bosnu i Hercegovinu kao polazne osnove tih procjena.

¹² Vidjeti: Widgren, J., *How to ensure that the return of refugees to Bosnia-Herzegovina will contribute to security and stability, Bosnia-Herzegovina Beyond Dayton*, CCSS, Zagreb, 1997.

¹³ Vidjeti: *Godina povratka 1998*, Federalno ministarstvo socijalne politike, raseljenih osoba i izbjeglica, Sarajevo, 1998. Od ukupno registriranih izbjeglica i prognanika po lokalitetima povratka od 782.616 (među njima je i 109.756 Hrvata) najavu dobrovoljnog povratka u 1998. izrazilo je 331.244 (84.040 Hrvata) povratnika (75 posto izbjeglica i 25

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

postu prognanika). Međutim, od minimalno planiranih 70.000 povratnika u ovoj godini, upravo ovih dana OHR (Ured Visokog Povjerenika za BiH) objavio je brojku od 20.000 povratnika.

¹⁴ Broj Hrvata u Republici Srpskoj prema popisu iz 1991. godine iznosio je oko 149 tisuća (ukupno), odnosno oko 136 tisuća (u zemlji). Podaci federalnog ministarstva bilježe 109.756 Hrvata u "lokalitetima povratka", odnosno Hrvata iz 1991. godine, koji su izrazili volju za povratkom u ta prebivališta. I. Baučić navodi brojku od 14.000 Hrvata u Republici Srpskoj (Prema: Herceg, N., Tomić, Z. *Izbori u Bosni i Hercegovini*, Mostar, 1998., obr. 24.)

LITERATURA

Markotić, A. (1983.), *Demografski razvojak Hercegovine*, Mostar, Prva književna komuna.

Sijerčić, E. (1976.), *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, RZS.

Bošnjović, I. (1990.), *Demografska crna jama*, Sarajevo, Veselin Masleša.

(1990.), *Migracije i Bosna i Hercegovina*, *Zbornik radova znan. skupa*, (Ured. N. Sehić), Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.

(1996.), *Herceg-Bosna ili...*, *Zbornik rasprava*, (Ured. A. Markotić-M. Ančić), Mostar, ZIRAL.

Prašo, M. (1996.), *Demografske posljedice rata*, Erasmus, Zagreb.

Markotić, A. (1999.), *Bosna ostaje bez svjedoka*, Mostar, Matica hrvatska, Mostar.

Buconjić, N. (1908. i 1999.), *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini*, Mostar, Matica hrvatska, Mostar.

Petrović, L. (1999.), *Kršćani bosanske crkve ("Kr'istiani cr'kve bos'nske")*, Mostar, Svjetlo riječi – Sarajevo / ZIRAL – Mostar (drugo izdanje).

Sančević, Z. (1998.), *Pogled u Bosnu*, Zagreb, Naprijed.

Plevnik, D. (1997.), *Smisao Bosne*, Zagreb, Jesenski i Turk.

Bosnia – Herzegovina: Beyond Dayton, (1997.), Zagreb, Croatian Center of Strategic Studies, (Editor: M. Sopta).

Tvrčković, P. (1993.), *Bosna-Hercegovina – Back to the future*, London.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine – Narodni sastav po naseljima, (1995.), Zagreb, DZS.

The Impact of War on Population Size in Bosnia and Herzegovina and Croatia

Ante F. MARKOTIĆ
Faculty of Economics, Mostar

Based on available resources and individual estimates the author of this text discusses the impact of war (1991-1995) on demographic changes in Bosnia and Herzegovina from 1991-1998. He especially analyses the (demographic) fate of Croats and assesses the magnitude of the "refugees' contribution" to Croatia's total population trend.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 8 (1999),
BR. 5-6 (43-44),
STR. 751-766

MARKOTIĆ, A.:
RATNI UČINCI NA...

Die Auswirkungen des Krieges auf die Einwohnerzahlen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien 1991–1998

Ante F. MARKOTIĆ
Fakultät der Wirtschaftswissenschaften, Mostar

Ausgehend von den zur Verfügung stehenden Quellen als auch von eigenen Schätzungen erörtert der Verfasser dieses Artikels die Auswirkungen des Krieges (1991–95) auf die demographische Lage in Bosnien und Herzegowina 1991–98. Dabei befasst er sich insbesondere mit dem (demographischen) Schicksal der dort lebenden Kroaten und gibt Schätzungen zum Ausmaß der Flüchtlingswelle, die die Gesamteinwohnerzahl Kroatiens nachhaltig beeinflusste.